

ULUSLARARASI HUKUKTA SELF-DETERMİNASYON VE DOĞU TÜRKİSTAN

Abdülkadir Tok

İNSAMER
İHH İNSANİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

Referans için: Tok, Abdülkadir. "Uluslararası Hukukta Self-Determinasyon ve Doğu Türkistan". İNSAMER. 29.01.2021.

 Analiz

Çin egemenliğine girmeden önce Doğu Türkistan coğrafyasında birçok Türk devleti kurulmuş ve bu devletler her zaman Çin ile mücadele hâlinde olmuştur. Özellikle bölgede en uzun süre hüküm sürmüş olan Hun Devleti bu noktada öne çıkmaktadır. Bu devleti yıkmak için çeşitli politikalar yürüten Çin, nihayetinde bu hedefine ulaşmıştır.¹ Hunlardan sonra da bölgede farklı Türk devletleri kurulmuş ve bu devletlerin de Çin ile aralarındaki rekabet yüzyıllar boyu sürmüştür. Doğu Türkistan bölgesinin geçmişten itibaren kendi toprağı olduğunu iddia eden Çin, 1949 yılında bölgenin tamamını işgal etmiştir.² Çin'in bu iddialarına şiddetle karşı çıkan Doğu Türkistan halkı, bu toprakların hem siyasi hem de kültürel olarak gerçek sahiplerinin kendileri olduğunu belirtmektedir.

Doğu Türkistan bölgesi 1.828.418 kilometrekarelik yüz ölçümü, sahip olduğu zengin kaynakları ve farklı ülkeleri birbirine

bağlayan stratejik konumu sebebiyle Asya kıtasının dünyaya, özellikle de Batı'ya açılan kilit noktasıdır. Bugün Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan bölge, Çin topraklarının en batıdaki bölümünü oluşturmaktadır. Soğuk Savaş yıllarında Sovyetlere karşı da bir tampon bölge konumunda olan Doğu Türkistan, Çin'in ve bölgedeki diğer ülkelerin güvenliği için stratejik önemdedir. Bölge ayrıca, sahip olduğu petrol, altın, uranyum, kömür gibi zengin kaynaklar sebebiyle tarihin her döneminde diğer ülkelerin hedefinde olmuştur.³

Bugün Çin yönetimi altında bulunan Doğu Türkistan'ın zengin yer altı ve yer üstü kaynakları da komünist rejim tarafından kontrol edilmektedir. Doğu Türkistan halkına bölgenin kaynaklarının kullanımıyla ilgili neredeyse hiçbir söz hakkı tanınmayan Pekin yönetimi, bölgeye getirdiği Han Çinlileri, Uygur Türklerine ait arazilere ve meskenlere yerleştirip Türkleri

İNSAMER
İHH İNSANİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

de verimsiz bölgelere göçe zorlamaktadır. Doğu Türkistanlı Uygur Türkleri, yerleştirildikleri bölgelerde kuraklık ve gittikçe yayılan çölleşme sebebiyle tarımsal üretim yapamadıkları için ciddi sıkıntılar yaşamaktadır.⁴ Çin'in Doğu Türkistan'ı bir laboratuvar olarak gördüğü; her türlü nükleer, biyolojik ve kimyasal deneme için burayı kullandığı, bu denemelerin olumsuz etkileri sebebiyle de bölgenin dünyada kanser vakalarının en yoğun görüldüğü yerlerden biri hâline geldiği belirtilmektedir.⁵

İdari Yapı

1949 yılında komünist Çin rejimi tarafından işgal edilen Doğu Türkistan, Ekim 1955'te -Rusya'nın da (SSCB) desteğiyle- eyalet statüsünden çıkarılarak "Xinjiang (Sincan) Uygur Özerk Bölgesi" olarak ilan edilmiştir. Bölgenin başkentinin "Dihua" olan adı da "Urumçi" olarak değiştirilmiştir.⁶ Doğu Türkistan bugün Çin'de hukuken otonom bölge (iç işlerinde serbest muhtariyet) statüsüne sahip beş bölgeden biridir.

Bu tanımlama ve statünün gereği olarak 1982 Çin Anayasası'nın bazı maddelerinde, özerk bölgelere ve azınlıklara kendilerine özgü birtakım temel haklar tanınmıştır. Anayasanın 4. maddesinde ülkedeki bütün milletlerin eşitliği vurgulanarak, ayrımcılık ve her türlü zulüm yasaklanmış; özerk bölgelerde yaşayan vatandaşların kendi dillerini kullanma, geliştirme, kendi kimliklerini ve geleneklerini koruma veya yeniden düzenleme özgürlüğüne sahip oldukları açıkça ifade edilmiştir. Özerk bölgelerde azınlıkların haklarının korunması için ilgili özerklik organlarının tesis edildiği, bu organlar aracılığıyla eğitim, bilim, kültür, sağlık ve spor alanlarının özerk olarak yönetilebileceği, herkesin kendi milletinin mirasını, kültürünü koruyup geliştirebileceği belirtilmiştir. Ayrıca merkezî hükümetin onayı ile özerk bölgelerin devletin askerî sistemine ve kendi ihtiyaçlarına göre kamu düzenini korumak için yerel kamu güvenlik güçleri organize edebileceği gibi hususlar da hükme bağlanmıştır.

Yine Çin Anayasası'nın 59, 65, 114 ve 116. maddelerinde; Millî Halk Kurultayı

Daimi Komitesi'nde, yerel idarelerde etnik azınlıkların eşit temsili vurgulanmış ve özerk yönetimlerin bölgenin politik, ekonomik ve kültürel kimliklerini geliştirmede belirli düzenlemeler yürürlüğe koyma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir.⁷ Ayrıca Çin Anayasası'nın 117 ve 118. maddelerinde; otonom idarelerin bölgenin mali durumunu yönetme yetkisine sahip olduğu, bölgeyle ilgili bütün gelirlerin özerk yönetim tarafından kullanılacağı ve devlet planları önderliğinde yerel ekonomik sistemin düzenlenebileceği ifade edilerek, ekonomi yönetimlerinin özerk bölgelerin kendi idaresinde olduğu kaydedilmiştir.⁸

Kısacası özerk bölgeler, devletin bir nevi yol göstericiliğinde, kendi millî meselelerini ve yerel işlerini anayasada çizilen sınırlar çerçevesinde kendileri yönetme hakkına sahiptir. Ne var ki anayasada geçen bu hakların tamamı, uygulama aşamasında pek tatbik edilmemektedir. Örneğin Doğu Türkistan'da özerk yönetimin Pekin'in izni olmadan bir başka ülke ile ticari anlaşma imzalama yetkisi yoktur; hatta özerk bölge başkanının tek başına karar verme ve imza yetkisi dahi bulunmamaktadır. Çin rejimi, anayasadaki azınlıklar ve insan haklarını gözeten maddeleri sadece uluslararası arenada kendisini iyi göstermek ve aklamak için propaganda amaçlı kullanmaktadır.

Uluslararası hukuka göre; özerk yapılar ekonomik, sosyal ve kültürel meselelerle başka bir devletin dahli olmadan ilgilenme hakkına sahiptir. Merkezî yönetim özerk yönetim üzerinde dış politika, uluslararası güvenlik gibi konularda söz sahibidir; ancak yerel ve uluslararası güvenliğin birbiriyle bağlantılı olduğu durumlarda yerel güvenlik üzerinde belli ölçülerde müdahil olabilir.

Ne var ki bugüne kadar özerklik müessesesini, yükümlülüklerini yahut bir azınlık grubuna özerklik hakkı tanıyan hükümleri içeren herhangi bir uluslararası anlaşma söz konusu olmamıştır. Sadece bağlayıcı olmamak koşuluyla pek çok uluslararası ve bölgesel belgede özerkliğin önemine vurgu yapılmış, imzalanan sözleşmelerin hazırlık aşamalarında özerklik

konusu da sözleşme metnine eklenmiştir. Bunun en açık örneği, 1945 tarihinde imzalanan Birleşmiş Milletler (BM) Sözleşmesi'nin "Özerk Olmayan Ülkelere İlişkin Bildirge" başlıklı 11. bölümünün 73. maddesinde yer alan özerklik düzenlemesidir. Düzenlemeye göre özerklik,

"Halkların henüz kendi kendilerini tam olarak yönetmediği bölgelerin yönetilmesinden sorumlu olan ya da bu sorumluluğu yüklenen BM üyeleri, bu bölgelerde yaşayanların çıkarlarının her şeyden önce geldiği ilkesini kabul ederler. İşbu anlaşma ile kurulan barış ve güvenlik sistemi içinde bu bölgelerde yaşayanların refahını en yüksek düzeye çıkarma yükümlülüğünü kutsal bir ödev bilirler." denilmektedir.

Yine BM Sözleşmesi gereğince; *"Söz konusu halkların kültürüne saygı göstererek onların siyasi, ekonomik ve sosyal bakımdan ilerlemelerini ve eğitim alanında gelişmelerini sağlamayı, onlara hakça davranmayı ve onları kötülüklerden korumayı; her ülkenin halkına özgü koşullar ve bunların çeşitli aşamalarına uygun olarak bu halkların kendi kendilerini yönetme yeteneğini geliştirmeyi, onların siyasi özlemlerini göz önünde tutmayı ve kendi özgür siyasi kurumlarının giderek geliştirilmesinde onlara yardımcı olmayı amaç edinirler."* denilmektedir.⁹

Özetlemek gerekirse; özerk bölgelerde merkezî hükümetin kontrol ve müdahalesinden azade; yasama, yürütme ve yargı yetkilerini haiz bir yerel yapı bölgeyi kontrol etmelidir. Uygun bir seçim ve temsil sistemi oluşturularak bölge halkının yönetime etkili katılımı sağlanmalıdır. Ekonomik ve sosyal alanda tam bir özerklikten bahsedilebilmelidir.

Ne var ki, Ekim 1945'te, İkinci Dünya Savaşı akabinde ortaya çıkan düzensizliği ortadan kaldırmak, dünya barışını ve uluslararası güvenliği yeniden tesis etmek için oluşturulan BM'de veto hakkına sahip beş ülkeden biri olan Çin, bu nizamı ve adaleti kendi ülkesinde tatbik etmemektedir. Bugün uluslararası hukuka göre devletlerin her koşulda insancıl hukuk kapsamına giren sorunların çözümünü sağlaması gerekmektedir. Bu bağlamda Çin Anayasası

dışında hazırlanan Özerklik Yasası'nda belirtilen hakların temini için Çin rejiminin de sorumluluğunu yerine getirmesi gerekmektedir.

Doğu Türkistan'ın Çin Parlamentosunda Temsili

Çin'deki yerel yönetim sistemi, Avrupa ve Türkiye'dekinden oldukça farklı bir yapıya sahiptir. Günümüzde, Çin Anayasası'na göre yerel yönetim yapısı eyalet, vilayet ve ilçe olmak üzere üç kademeye ayrılmaktadır. Üniter devlet yapısına sahip olan Çin'de, aynı zamanda özerk bölgeler bulunmakta ve Çin Anayasası, "Etnik Azınlık Bölgeler Özerk Hukuku", "Ma Kao Özel Bölge Hukuku" ve diğer yasalarla desteklenmektedir. Çin'de, parti ve hükümetin oluşturduğu birleşik yönetim sistemine göre, hükümet devletin yönetiminden sorumludur, parti ise bütün hizmetlere kılavuzluk eder, dolayısıyla yerel yönetimler dâhil bütün organlar partinin yönetimi altındadır. Ayrıca yerel hükümetin başındaki kişi partide başkan yardımcısı görevini üstlendiği için parti ile hükümet birbirinden tam bağımsız değildir.¹⁰

Çin Anayasası, özerk bölgelere diğer yerel yönetimlerden farklı olarak bazı ayrıcalıklar tanımaktadır. Buna göre, *"Her derecedeki özerk bölgelerin kongre başkan veya başkan yardımcısının bölgede özerkliğe sahip olan azınlık milletten seçilmesi gerekmektedir. Kongrede her milletten vekil olması şarttır. Her derecedeki özerk bölgelerin hükümet reisinin özerkliğe sahip olan esas milletten seçilmesi gerekir. Özerk bölgelerdeki görevliler bölgenin gerçek durumuna göre devletin yasalarını uygular. Özerk bölgelerin kongreleri; azınlıkların siyasi, ekonomik ve kültürel özelliğine göre bölgenin tüzüklerini belirler ve bunlar kongre daimi komitesinin onayından sonra yürürlüğe konur."* Ayrıca devlet, özerk bölgelerdeki işletmelerinde veya buralara ait doğal kaynakların kullanımında öncelikle bölgenin menfaatini gözetmek zorundadır.¹¹

Çin Halk Cumhuriyeti'nin en yüksek yetkili yasama organı, ülkedeki bütün eyalet, özerk bölge, merkeze doğrudan bağlı şehir ve özel idari bölgeleriyle silahlı kuvvetlerin seçtiği

temsilcilerden oluşan Ulusal Halk Kongresi'dir. 3.000 delegeden oluşan kongrenin görev süresi beş yıldır ve iki hafta sürmek üzere yılda bir kez toplanmaktadır. En temel ve önemli görevi ise, yerel yönetimlerde anayasanın bütün milletler için adil bir şekilde uygulanmasını denetlemektir.¹²

Her ne kadar Çin devlet sistemi teoride adil bir sistemmiş gibi gözükse de uygulamada durum hiç de böyle değildir. Nitekim en alt kurultay toplantılarından en üst kongre toplantılarına kadar buralara katılan bütün yetkililerin tamamı Çin yönetimi tarafından belirlenmektedir. Bu durum yerel yönetimlerdeki yöneticilerin seçimlerinde de böyledir. Buralardaki yöneticiler, yetkililer Komünist Parti prensiplerine, talimatlarına uygun hareket etmediklerinde rejim tarafından görevlerinden azledilmektedirler. Anayasada yer verilen özerk bölgelerdeki halkın seçme, seçilme, yönetim hakları ise sadece kâğıt üzerindedir. Çin Anayasası'nda geçen bu haklar şimdiye kadar uygulamada hiç tatbik edilmemiştir. Doğu Türkistan meselesinin 70 yıldır kapanmamasının en temel sebebi de kâğıt üzerinde yazılı olan bu hakların uygulanmamasıdır.

Self-Determinasyon ve Doğu Türkistan

Günümüzde özellikle gelişmiş ülkelerin kontrolünde yaşayan azınlık gruplara temel hak ve hürriyetleri, bağlı devletler tarafından tam manasıyla tanınmamaktadır. Temel insan haklarından olan ana dilin kullanımı, inanç ve ifade hürriyeti gibi hakları ihlal eden politikalar yürüten devletler hâlen mevcuttur; Çin de bunlardan biridir. Sınırları içinde, özerklik statüsü tanıdığı bölgelerde sayısız hak ihlali gerçekleştiren Çin yönetiminin özellikle Doğu Türkistan'daki (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) uygulamaları tüm uluslararası ve kadim insani ilkelere aykırıdır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra barış ve güvenlik arayışındaki insanlığın kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olması düşüncesinin bir ürünü olarak ortaya çıkan *self-determinasyon* müessesesi, dönemin süper gücü olan devletler tarafından gündeme getirilmiştir. Özetle

“Halkların kendi kaderini tayin hakkı” anlamına gelen *self-determinasyon*, insanlığın büyük bir sorununu çözerken beraberinde birçok problemin oluşmasına da neden olmuştur; çünkü *self-determinasyon*, toplumların olgunlaşma sürecinin bir tezahürüdür. Bu minvalde BM'nin kurulması, hem toplumların olgunluğa erişmesi ve *self-determinasyon* hakkını kullanacak sülhlerin devletleşmesi sürecinin tamamlanması hem de bu müessesenin gelişmesinde önemli bir dönüm noktasıdır.

Tüm halklar için öngörülen bir uluslararası hukuk ilkesi olarak *self-determinasyon*dan ilk kez 1945 yılında kabul edilen BM Sözleşmesi'ndeki iki maddede açık bir şekilde bahsedilmektedir. Bunlar, BM'nin amaçları ve ilkelerini düzenleyen ilk bölümün 1. maddesi ile 9. bölümün 55. maddesidir. BM Sözleşmesi'nin 1. maddesine göre; “*Bütün halklar kendi kaderlerini tayin etme hakkına sahiptir. Bu hak gereğince halklar kendi siyasi statülerini özgürce kararlaştırırlar ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerini özgürce sağlarlar.*”

Belirtmek gerekir ki bu fıkraya göre halkların kendi kaderini tayin hakkı yalnızca siyasi statünün belirlemesini ele almamakta, aynı zamanda toplumsal hayatın pek çok bölümünü de kapsamaktadır. Yine aynı maddenin 2. fıkrasında; “*Bütün halklar, kendi amaçları doğrultusunda, karşılıklı yarar ilkesine dayanan uluslararası ekonomik iş birliği ve uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerine hâle getirmemek (aykırılık teşkil etmemek) kaydıyla kendi doğal zenginliklerinden ve kaynaklarından özgürce yararlanabilirler. Bir halk hiçbir durumda, kendi varlığını sürdürmesi için gerekli olanaklarından yoksun bırakılamaz.*” denilmektedir. Bu maddeye göre, herhangi bir toplumun en temel hakkı olan kaynaklarının özgürce kullanımına engel olunmaması gerekmektedir; aksi takdirde toplum içerisinde çatışma kaçınılmaz olacaktır.¹³

BM Sözleşmesi'nin 55. maddesi ise *self-determinasyon*ya şöyle değinmiştir: “*Uluslararası hukukta halkların hak eşitliği ve kendi yazgılarını kendilerinin belirlemesi ilkesine saygı üzerine kurulmuş barışçı ve dostça*

ilişkiler sağlanması için gerekli istikrar ve refah koşullarını oluşturmak üzere BM; a) Yaşam düzeylerinin yükseltilmesini, tam istihdamı, ekonomik ve sosyal alanlarda ilerleme ve gelişme koşullarını, b) Ekonomik, sosyal alanlarla sağlık alanındaki uluslararası sorunların ve bunlara bağlı başka sorunların çözümünü kültür ve eğitim alanlarında uluslararası iş birliğini, c) Irk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine bütün dünyada etkin bir biçimde saygı gösterilmesini kolaylaştıracaktır.” Görüldüğü üzere madde metni her alanda insan haklarının temeli olan eşit haklar prensibine, halkların demokratik haklarına, yine halkların self-determinasyonuna dayanarak riayet edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁴

Belirtmek gerekir ki *self-determinasyon* müessesesi, BM sözleşmesinde bir ayırım yapılmasa da uluslararası hukuk literatüründe iç ve dış self determinasyon olarak ikiye ayrılmaktadır. İç self-determinasyon, bir halkın devletin iç örgütlenmesinde dilediği yönetim biçimini herhangi bir devlet veya kurum baskısı olmadan seçebilmesine ilişkin hakkını ifade etmektedir. Bu hak özellikle yönetim/ idari biçimi ile ilişkilidir. Başka bir deyişle bu hak öncelikle devlet ve hükümet biçimlerinin saptanmasında kendi kaderini tayin etmek isteyen halkın özgür olduğunu vurgulamaktadır. Siyasi yönetim biçimi yanında toplumsal, ekonomik ve kültürel sistemi seçebilme hakkını da içermektedir.¹⁵ İç self-determinasyonun özellikle azınlık grupları açısından insan hakları ve kendi kendini yönetmeyle bağlantısı vardır. Devletin sınırları içerisinde farklı milliyet, etnik köken, din veya kültürel özelliklerinden dolayı azınlık olan gruplar varsa, bu grupların iç self-determinasyonu, belli bazı özerk haklarının tanınmasına ve bir dereceye kadar idari yönetime sahip olmalarına bağlıdır.

Dış *self-determinasyon* ise bölgesel statü hakkında karar verme özgürlüğünü

de kapsamaktadır. Başka bir ifade ile dış self determinasyon bir devletten ayrılıp, bağımsız bir devlet kurma hakkı anlamına gelmektedir. Bu sebeple uluslararası hukukta dış *self-determinasyon* “ayrılık” olarak tanımlanmaktadır. Dış self-determinasyon, dışarıdan yapılan müdahale ile boyunduruk altına alınma ve ülke içinde iç *self-determinasyon* hakkının inkârı durumlarında söz konusu olan bir haktır; dolayısıyla özellikle demokratik ülkelerde *self-determinasyon* hakkı, iç *self-determinasyon* olarak algılanmaktadır.¹⁶

Bu açıklamalar doğrultusunda iç self-determinasyonu özerklik olarak nitelendirmek yerinde olacaktır. Bu niteleme de yine özerk bölgenin ulus devlete bağımlı olmasını gerektirmektedir. İç *self-determinasyon* hakkı olan bir halk, devlet ve hükümet sistemini belirlemenin yanı sıra iç meselelerini de kendi iradesine göre belirleyebilmektedir. Bu minvalde Doğu Türkistan’ın mevcut durumu da bir iç *self-determinasyon* olarak tanımlanabilir.

Yukarıda da belirtildiği üzere Çin, 1955 yılında aldığı bir kararla Doğu Türkistan’ı -sözde- özerk bölge olarak tanımlamıştır. Lakin Çin tarafından tedrici olarak uygulanan iktisadi, siyasi, askerî, hukuki kısıtlamalar sebebiyle Doğu Türkistan halkı bu sözüm ona özerklikten hiçbir şekilde yararlanamamaktadır; dolayısıyla Uygurlar iç *self-determinasyon* hakkından tamamıyla yoksundur. Sincan bölgesi özerk bir bölge olarak adlandırılrsa da iç self-determinasyonun gereği olan saf bir özerkliğe sahip değildir; çünkü iç self-determinasyon müessesesinin hukuken tanıdığı hakları kullanmaktan Çin rejimi tarafından yoksun bırakılmış durumdadır. Çin’in sınırları dâhilinde çözümlenememiş ve yine Çin rejimi tarafından ayrılıkçılık olarak değerlendirilen ve görmezden gelinen Uygurların bağımsızlık talebi, aslında her iki taraf için de en adil seçenektir.

Sonnotlar

- ¹ Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s. 23 vd.
- ² Amine Tuna, *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*, İstanbul: İHH Kitap, 2012, s. 70 vd.
- ³ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, Seha Neşriyat, s. 69 vd. Ayrıca bk. Muhrar Zari, "Xinjiang'daki Yeraltı Zenginlikler ve Onların Özellikleri", *Xinjiang Üniversitesi Akademik Dergisi* (Sayısal Bilimler), 2013, Urumçi, s. 14 vd.
- ⁴ Ekrem Hicazi, *Soğuk Savaş ve 11 Eylül Sonrası Doğu Türkistan-Çin Tezleri ve Politikalarına Yönelik Eleştirel Bir Araştırma*, Hür Doğu Türkistan Sempozyumu, İstanbul: İHH Kitap, 2010, s. 51 vd.
- ⁵ Samet Yılmaz, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2016, s. 157 vd.; ayrıca bk. <https://www.ihh.org.tr/haber/dogu-turkistanda-cin-nukleer-deneylerinin-baslangici-16-ekim-1964-1909>
- ⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, "Orta Asya Satrancında Doğu Türkistan'ın Önemi, Temmuz 2011", *Türk Yurdu Dergisi*, Yıl 100, Sayı 287.
- ⁷ Madde metinlerinin tamamı için bk. <http://en.people.cn/constitution/constitution.html>
- ⁸ Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası için bk. www.gov.cn/guoqing/2018-03/22/content_5276318.htm
- ⁹ Sözleşmenin tamamı için bk. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf
- ¹⁰ Gülisareayi Tuoheti, "Çin Halk Cumhuriyeti'nde Yerel Yönetimler", *Yerel Politikalar Dergisi*, 2014, s. 65 vd.
- ¹¹ Anayasanın maddeleri için bk. http://www.gov.cn/guoqing/2018-03/22/content_5276318.htm; ayrıca bk. Ömer Kul, *100 Soruda Doğu Türkistan*, 2019, s. 28 vd.
- ¹² https://web.archive.org/web/20180906200905/http://www.npc.gov.cn/npc/xinwen/2015/08/31/content_1945577.htm
- ¹³ Maddelerin tamamı için bk. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf
- ¹⁴ https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf
- ¹⁵ Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, Ankara: İmaj Yayıncılık, 2001, s. 108 vd.
- ¹⁶ Mustafa Koçak, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 23, 2018, s. 85 vd.

